

Wanneer burgers samen het heft in handen nemen (deel 1)

Burgercollectieven opgericht in 2015-2016 van naderbij bekeken

Kati Van de Velde, Dirk Holemans, Tine De Moor

Denktank Oikos verrichtte in opdracht van de Koning Boudewijnstichting en in samenwerking met prof. Tine De Moor (Universiteit Utrecht) onderzoek naar Belgische burgercollectieven (commons) opgericht in 2015-2016. In een drieluik lichten de auteurs de kernpunten van het onderzoek toe. Dit eerste deel focust op de kenmerken van de burgercollectieven, hun relatie met overheden en bedrijven, hun oprichters en hun leden. In de twee volgende edities van Oikos Tijdschrift komen respectievelijk de ontwikkelingen op het vlak van energie en op het vlak van voedsel en landbouw aan bod.

We leven in een samenleving in volle transitie. Verschillende diepgaande veranderingen grijpen hierbij op elkaar in: digitalisering, individualisering, migratie en de evolutie naar een superdiverse samenleving, tastbare klimaatverandering en toenemende schaarste aan grondstoffen en hulpbronnen. Een adequaat antwoord op deze radicale evoluties vergt een diepgaande ombouw van onze maatschappelijke structuren. In deze dynamische maatschappij ontstaan er ook nieuwe mogelijkheden voor burgers om zich te verenigen. Zo stelt de digitalisering burgers meer dan vroeger in staat om zichzelf te organiseren, maar ze brengt ook weer nieuwe uitdagingen met zich mee.

Om antwoorden te formuleren op de diepgaande veranderingen komen doorgaans de overheid en het bedrijfsleven als belangrijkste actoren in beeld. Onderbelicht in dit perspectief is de rol die burgercollectieven willen en kunnen spelen. Nochtans is er

de laatste tien tot vijftien jaar sprake van een opvallende toename van het aantal nieuwe burgercollectieven in binnen- en buitenland. Binnen allerlei domeinen, van voedsel (bv. zelfplukboerderijen) over wonen (bv. co-housingprojecten) tot energie (bv. hernieuwbare energiecoöperaties), infrastructuur (bv. glasvezelcoöperaties) en groenbeheer (bv. buurtparken), ontpoppen zich nieuwe burgercollectieven. Zowel in de publieke als de private dienstverlening verkiezen burgers in toenemende mate andere vormen van productie en consumptie, waarbij ze vaak hun eigen wensen en mogelijkheden ondergeschikt maken aan die

Zowel in de publieke als de private dienstverlening verkiezen burgers in toenemende mate andere vormen van productie en consumptie, waarbij ze vaak hun eigen wensen en mogelijkheden ondergeschikt maken aan die van een collectief van gelijkgestemden.

van een collectief van gelijkgestemden. Een groeiende groep mensen neemt niet langer vrede met hun positie als consument of passieve burger. Mensen nemen hun

toekomst in handen, worden kritischer als consument en actief als producent, maker, ontwerper, sociale ondernemer, enzovoort.

Deze nieuwe golf burgercollectieven lijkt verbonden met de inschatting door burgers dat de wijze waarop de markt en de overheid voorzien in goederen en diensten niet altijd past bij hun eigen visie op een duurzame samenleving. Niet toevallig volgt de nieuwe golf aan burgercollectieven op de intrede van een terugtrekkende overheid en de privatisering van publieke diensten, waarbij de markspelers de belofte van betere, goedkopere en meer toegankelijke dienstverlening niet altijd kunnen waarmaken. Gaandeweg nemen deze burgercollectieven hun plaats in onze samenleving in om goederen, diensten of activiteiten te ontwikkelen, aan te bieden of te beheren. Door dit als collectief te doen, kunnen ze een aantal schaalvoordelen genieten, en door het algemene, beperkte, lokale speelveld kunnen ze korter op de bal spelen en sneller problemen aanpakken.

Om bovenstaande redenen hecht Oikos Denktank al geruime tijd grote waarde aan burgercollectieven of *commons*. In 2016 voerde Oikos in samenwerking met prof. Tine De Moor (Universiteit Utrecht) een eerste verkennend onderzoek naar burgercollectieven in Vlaanderen (en Nederlandstalige in Brussel). Dit resulteerde in een inventaris van 480 initiatieven, opgericht tussen 2000 en 2014, waarbij we een opvallende stijging noteren van nieuwe collectieven sinds 2009: in 2014 zagen tien keer meer burgercollectieven het licht dan in 2004 (Noy & Holemans, 2016).

Naar aanleiding van deze opmerkelijke resultaten werd in 2017-2018 in opdracht van de Koning Boudewijnstichting een vervolgonderzoek uitgevoerd. Het doel van deze studie was om nu voor geheel België alle in 2015-2016 opgerichte burgercollectieven in kaart te brengen en het sociodemografisch profiel van hun trekkers en leden te onderzoeken. Aansluitend werd dieper ingezoomd op twee concrete domeinen, namelijk energie en voedsel & landbouw.

Het onderzoek bestond uit de volgende drie onderdelen:

1. een **inventaris** van de nieuwe burgercollectieven, opgericht in de periode 2015-2016 in België;
2. een **enquête** die inzicht gaf in welke sectoren sterk vertegenwoordigd zijn, in de interne werking van burgercollectieven, en die informatie gaf over het profiel van de respondenten, de trekkers/oprichters en — in de mate van het mogelijke — ook van de leden van de burgercollectieven;
3. een **schets** van de evolutie en uitdagingen van burgercollectieven in twee specifieke domeinen (hernieuwbare energie en voedselproductie/-distributie) aan de hand van verder literatuuronderzoek en een beperkt aantal diepte-interviews.

In dit eerste artikel voor *Oikos Tijdschrift* zoomen we in op de kenmerken van deze burgercollectieven, hun relatie met overheden en bedrijven, hun oprichters en hun leden. In de volgende artikels gaan we nader in op ontwikkelingen in respectievelijk de domeinen energie en voedsel & landbouw.

Wat verstaan we onder een 'burgercollectief' (en wat niet)?

De term 'burgercollectief' is zonder meer een ruim te interpreteren begrip. Om tot een heldere afbakening te komen voor dit onderzoek en een vergelijking van onderzoeksresultaten mogelijk te maken, hebben we de definitie overgenomen van het Oikos-onderzoek uit 2016 (Noy & Holemans 2016), dat zich toen baseerde op de definitie die gehanteerd werd voor gelijkaardig onderzoek in Nederland (prof. Tine De Moor). Commons kunnen omschreven worden als

'instituties voor collectieve actie, opgericht door groepen van mensen om bepaalde gemeenschappelijke uitdagingen het hoofd te bieden over een uitgebreide tijdsperiode, door het invoeren van specifieke regels aangaande de toegang tot de groep (lidmaatschap), het gebruik van de hulpbronnen, goederen en diensten die de groep bezit of waarvoor het collectief zorg draagt, en het beheer van deze goederen en diensten'.

Om deze definitie in de praktijk te hanteren, vertaalden we haar in vier richtlijnen, die toelaten af te wegen of een burgerinitiatief kan omschreven worden als een *commons*:

1. Is het collectief structureel en op de lange termijn opgezet?
2. Is het collectief een initiatief van burgers (en dus niet van de overheid of de markt)?
3. Is er inspraak van burgers in de vorm, organisatie en toekomst van het collectief?
4. Zijn burgers zelf actief in de productie of uitvoering?

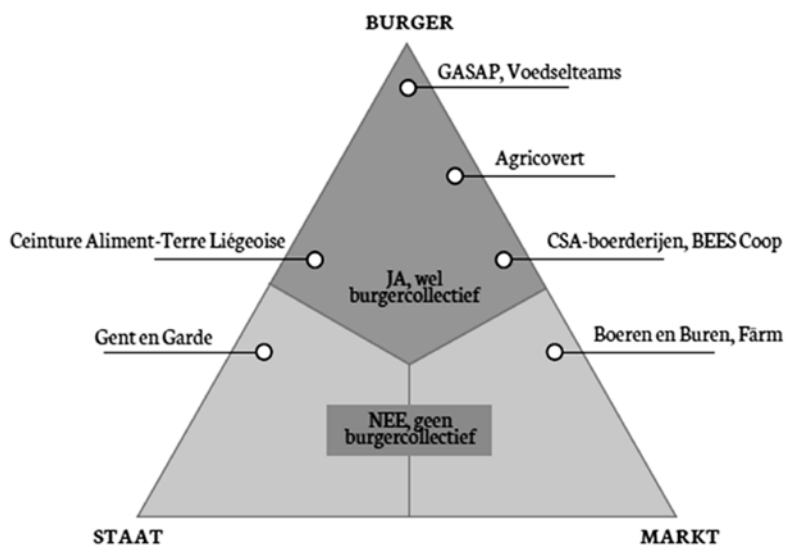
Deze kenmerken waren geen harde eisen maar vooral richtlijnen om tot een werkbare definitie te kunnen komen. (Voor een meer uitvoerige bespreking: zie Noy & Holemans 2016). Veel initiatieven bevinden zich immers in een grijze zone. **CSA- of plukboerderijen** bijvoorbeeld zijn veelal een initiatief van de boer en vragen niet altijd evenveel engagement van aangesloten leden. Toch gaan ze uit van een grote mate van 'wederkerigheid' tussen boer en leden. Daarom werden ze mee opgenomen in de inventaris. Andere initiatieven werden dan weer geweerd: bijvoorbeeld **Facebook communities**, omdat zij geen vaste structuur hebben, door slechts enkele individuen worden beheerd en eenzijdig door Facebook kunnen worden verwijderd. Een **buurthuis** beschouwden we evenmin als burgercollectief, omdat de lokale overheid hier doorgaans de enige initiatiefnemer is. Initiatieven in de **recreatieve sfeer**, zoals hobbyclubs of sportverenigingen, werden op hun beurt niet opgenomen gezien onze oriëntatie op thema's in relatie tot duurzaamheid (in brede zin).

Ook **actiegroepen** werden niet meegerekend: zij produceren geen concrete goederen of diensten en zijn vooral gericht op specifieke kortetermijndoelstellingen. We baseerden ons op het in de literatuur gemaakte onderscheid tussen '*institutions for collective action*' (de burgercollectieven) en zogenaamde '*contentious collective action*': groepen die gericht zijn op directe actie om bepaalde acute — zij het soms wel slepende — problemen op te lossen door middel van demonstraties, opstanden of andere acties die gericht zijn aan een andere partij dan de betrokken groep zelf.¹ Zij streven daarbij vaak een

zo groot mogelijk aantal aanhangers na als drukkingsmiddel tot een extern streefdoel, waarbij anonimiteit van de betrokkenen geen probleem is. In het geval van burgercollectieven is ook collectieve actie het middel bij uitstek om bepaalde collectieve doelen te bereiken, maar omwille van de wederkerigheidsrelatie hebben zij er net vaak belang bij dat de groep deelnemers beperkt is en dat individuele deelnemers elkaar goed kennen. Dit belangrijke onderscheid in de inventaris mag niet gezien worden als een waardeoordeel over het belang van organisaties zoals bijvoorbeeld Ringland (een burgerinitiatief dat ijvert voor de mobiliteit en leefbaarheid in en rond Antwerpen), die immers een belangrijke maatschappelijke rol vervullen. Bovendien is ook hier de lijn tussen beide types soms dun, met name wanneer een protestbeweging uitgroeit tot een nieuwe vorm van collectieve actie, of wanneer burgercollectieven ook deelnemen aan protestbewegingen. Het een sluit het ander niet noodzakelijk uit.

Voor verdere twijfelgevallen beroepen we ons op de in het vorige Oikos-onderzoek geïntroduceerde driehoek voor organisatievormen (zie figuur). **La Ruche Qui Dit Oui/Boeren en Buren** bijvoorbeeld, worden niet als burgercollectief opgenomen in de inventaris wegens hun beperkte mate van reciprociteit, inspraak en transparantie (bijvoorbeeld het digitaal platform van Boeren en Buren is in handen van een Frans bedrijf), wat hen eerder tot een marktspeeler maakt zoals AirBnB of Uber die economische uitwisseling vergemakkelijkt, dan een collectief in handen van burgers.

Figuur 1 – Driehoek met drie organisatievormen (naar Holemans 2016)

Initiatieven als **repair cafés** en **gemeenschapstuinen** zijn over het algemeen iets moeilijker te categoriseren. We telden bijvoorbeeld 142 repair cafés en deden om zicht te krijgen op deze initiatieven een steekproef bij 30 ervan (ze allemaal onderzoeken was niet mogelijk in het bestek van het onderzoek). Daaruit bleken er 27 (90 procent) geen vaste structuur te hebben, maar onderdeel te zijn van een grotere (koepel)organisatie.

De overige drie waren al opgericht vóór 2015 en vielen daardoor buiten het bestek van ons onderzoek.

Wat gemeenschapstuinen betreft, we telden er in totaal 951 over heel België, maar konden van vele geen verdere gegevens bemachtigen. In een steekproef van 40 moestuinen waarvan we de gegevens hadden, telden we de helft als burgercollectief, terwijl de andere helft deel uitmaakte van een koepelorganisatie of werd beheerd door de lokale overheid. Vijf ervan werden opgericht in 2015 of 2016, en dus opgenomen in de inventaris. Dit maakt duidelijk dat tijdens het onderzoek zo veel mogelijk burgercollectieven werden opgespoord, maar dat de finale inventaris niet als exhaustief kan worden beschouwd. Niet alle burgercollectieven zijn nu eenmaal even vindbaar of responsief. Zoals voor elke inventaris diende echter een methodologische definitie gehanteerd te worden, evenals zijn grenzen, om te komen tot een heldere methodiek voor dit onderzoek.

Van alle collectieven die we initieel inventariseerden, werden er uiteindelijk 249 behouden waarvan bij een eerste inventarisatie met voldoende zekerheid bleek dat ze voldeden aan de in dit onderzoeksproject gehanteerde definitie van een burgercollectief én dat ze waren opgericht in 2015 of 2016. Van deze 249 collectieven beantwoordde iets meer dan de helft (127 om precies te zijn) onze enquête. Na analyse van de antwoorden werden er daarvan nog 21 geschrapt omdat ze toch al veel langer bleken te bestaan, of niet voldeden aan de definitie van burgercollectief. De gegevens van de 106 resterende collectieven (waarvan 48 respondenten in Vlaanderen, 36 in Wallonië en 22 in Brussel) laten ons toe om de kenmerken van deze nieuwe golf burgercollectieven te bestuderen en op voorzichtige wijze conclusies te trekken over hun toekomstperspectief.

Analyse van de resultaten (enquête)

In wat volgt bespreken we eerst de kwantitatieve evolutie van burgercollectieven. Vervolgens verschaffen we inzicht in de sectoren waarin deze collectieven zich situeren. Tenslotte werpen we een blik op de sociodemografische karakteristieken van de respondenten en trekkers van de collectieven en bieden we een kijk op hun interne organisatie, de mate van participatie en hun verhouding tot de (lokale) overheid en de markt.

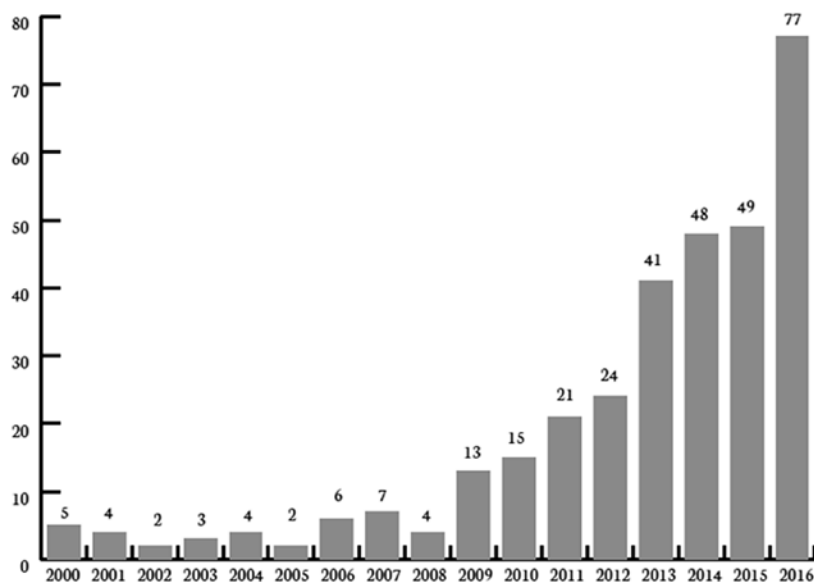
Kwantitatieve evolutie

Cijfers die betrekking hebben op de jaren 2015-2016 laten uiteraard niet toe om een uitspraak te doen over de langetermijnevolutie. Voor Nederlandstalige burgercollectieven in België beschikken we echter ook over gegevens over de tijdreeks 2000-2014, op basis van het in 2016 op gelijkaardige wijze uitgevoerde onderzoek naar burgercollectieven in Vlaanderen en Brussel. Daaruit bleek dat er jaarlijks nieuwe burgercollectieven worden opgericht, met een opvallend grote stijging per jaar vanaf 2009. In de volgende nummers van *Oikos*, waar we inzoomen op de sectoren energie en voeding & landbouw in heel België, zullen we aanvullend tonen dat alvast in die sectoren ook Wallonië een gelijkaardige groei kent als Vlaanderen.

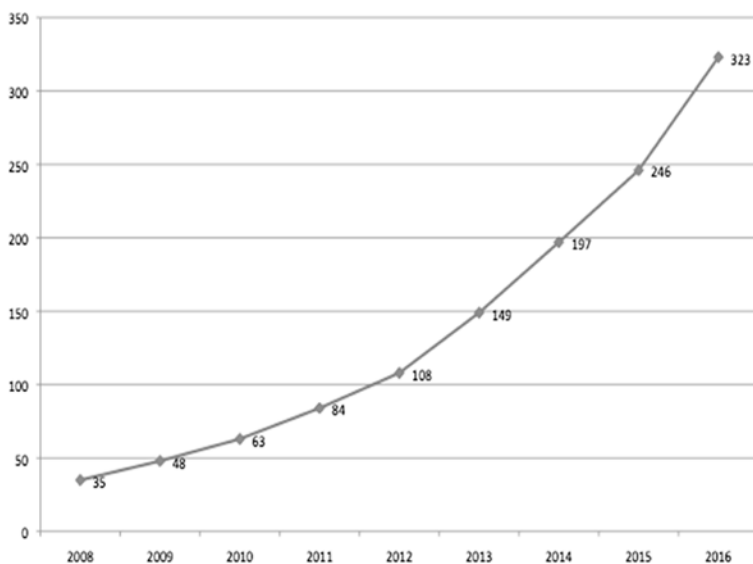
Om een beeld te krijgen van de globale kwantitatieve evolutie voegden we de initiatieven van het onderzoek in Vlaanderen en Brussel voor de periode 2000-2014 samen met de 'Nederlandstalige' burgercollectieven uit het onderzoek met betrekking tot de tijdreeks 2015-2016. Tot Nederlandstalige initiatieven rekenden we die waarvan de enquête in het Nederlands werd ingevuld en, voor deze die niet deelnamen aan de enquête, die waarvan informatie voornamelijk in het Nederlands beschikbaar was. Gezien de meertaligheid van initiatieven in Brussel is dit onderscheid zeker voor het Brusselse ten dele arbitrair.

Concreet werden in 2015 49 nieuwe Nederlandstalige burgercollectieven opgericht. In 2016 liep het aantal op tot 77. Hieruit blijkt dat de nieuwe cijfers de eerder vastgestelde trend bevestigen van een jaarlijks stijgend aantal burgercollectieven. Bij figuur 3, die de cumulatieve evolutie weergeeft, hoort de opmerking dat deze grafiek eventuele stopzettingen van burgercollectieven niet weergeeft. Dat betekent concreet dat het aantal burgercollectieven, zeker naarmate de cijfers richting 2016 evolueren, in de realiteit lager zal liggen dan hier aangegeven.

Figuur 2 – Evolutie van Nederlandstalige burgercollectieven (absolute cijfers) in België

Figuur 3 – Evolutie van Nederlandstalige burgercollectieven (cumulatieve cijfers zonder rekening te houden met eventuele stopzetting van de organisatie in de periode sinds 2008)

Domeinen waartoe collectieven behoren

Concreet bevonden zich onder de 106 initiatieven:

- 20 voedselinitiatieven waarvan 2 Voedselteams, 3 Groupes d'Achats Solidaires de l'Agriculture Paysanne (GASAP), 6 andere lokale netwerken van burgers en producenten, 7 coöperatieve supermarkten en 2 producentencoöperaties
- 23 transitiegroepen, waarvan 18 in Brussel en Wallonië
- 17 initiatieven die werken rond sociale inclusie, cohesie en zorg
- 6 initiatieven rond duurzame mobiliteit
- 7 initiatieven rond huisvesting (waarvan 5 *cohousing*-projecten)
- 6 CSA's (*community supported agriculture* boerderijen)
- 6 lokale munten
- 7 buurtmoestuinen
- 6 initiatieven in de deeleconomie
- 3 duurzame-energie-initiatieven
- 2 initiatieven die gericht zijn op kennisdeling
- 3 andersoortige initiatieven waaronder projecten op vlak van cultuur en in de bouw

Sectoren toegelicht aan de hand van een voorbeeld

Voedselinitiatieven

Voorbeeld: Voedselteam BoErgoyen in Gent

Dit voedselteam van 50 leden, is een groep mensen die samen basisvoedsel aankopen bij lokale of regionale producenten en dat wekelijks afhalen in een gemeenschappelijk depot. Bestellingen en betalingen van de producten gebeuren via een webwinkel.

Transitiegroepen

Voorbeeld: Villers en transition in Villers

Transitiegroepen werken lokaal rond duurzaamheid, met focus onder meer op klimaatverandering. De groep in Villers doet dit onder meer door het oprichten van een collectieve kruidenier, het organiseren van een repair café en een buurtmoestuin.

Sociale inclusie, cohesie en zorg

Voorbeeld: Wijkacademie De Quartier in Molenbeek

Een netwerk van mensen die wonen, werken en/of leven in Oud-Molenbeek. De wijkacademie is een plek waar bewoners uitgenodigd worden om met elkaar in gesprek te gaan, van elkaar te leren en allianties aan te gaan met scholen en organisaties uit de buurt.

Duurzame mobiliteit

Voorbeeld: Ampères.be in Namen

Een vzw met een zeventigtal leden die duurzame elektrische mobiliteit wil stimuleren, door onder meer in te zetten op informatie en bewustwording, zoals het organiseren van informatieavonden.

Huisvesting

Voorbeeld: Habit InVesdre in Verviers

Om armoede te bestrijden hebben burgers een coöperatie opgericht die huizen wil opkopen en renoveren om zo kwaliteitsvolle woningen ter beschikking te kunnen stellen aan mensen met een laag inkomen.

Community supported agriculture (CSA)

Voorbeeld: Onslogischvoedsel in Booischot

Gezinnen kunnen in het begin van het jaar een 'oogstaandeel' kopen bij deze CSA-boerderij, waarmee ze dan heel het oogstseizoen recht hebben op een wekelijks aandeel van de oogst in de vorm van een groentepakket, te verkrijgen in een afhaalpunt.

Lokale munten

Voorbeeld: Ropi in Bergen en omstreken

De Ropi is een complementaire munt, die je kan gebruiken in Bergen en omstreken, en die als doel heeft de lokale economie en korte leveringsketens te stimuleren.

Buurtmoestuinen

Voorbeeld: *Katelijnepark in Leuven*

Buurtmoestuin Katelijnepark is een samenwerking tussen buurtbewoners, de armoedevereniging 'Leren ondernemen' en de jongerenorganisatie Arktos. Dit project wil het samenleven en de woonomgeving van de buurt verbeteren.

Deeleconomie

Voorbeeld: *Usitoo in Anderlecht*

Usitoo is een coöperatie die een bijdrage levert tot een duurzame economie door de realisatie van een 'bibliotheek van spullen' die je makkelijk kan ontlene voor een lage prijs. Zo kan overproductie worden tegengegaan en de CO₂-uitstoot verminderd.

Duurzame-energie-initiatieven

Voorbeeld: *ZuidtrAnt in Zuid-Antwerpen (omgeving Lier)*

Deze energiecoöperatie is een initiatief van burgers die zich samen inzetten voor duurzame energie. Energiecoöperaties voeren met bewoners, lokale besturen en bedrijven projecten uit rond energiebesparing en de productie van hernieuwbare energie.

Kennisdeling

Voorbeeld: *ReaGent in Gent*

ReaGent is een gedeelde werk- en ontmoetingsplek voor mensen die kennis willen opdoen of delen op vlak van (bio)wetenschappen, duurzaamheid, onderwijs en technologie. Iedereen is welkom in het open biolabo, ongeacht achtergrond of voorkennis. Je vindt er apparatuur voor experimenten, workshops en een aangename plek om een babbel te slaan.

Andere

Voorbeeld: *Bosarts in Saint-Germain*

Een groep dorpsbewoners die een coöperatie hebben opgericht om het beheer van de oude parochiezaal te kunnen overnemen en deze zo nieuw leven in te blazen.

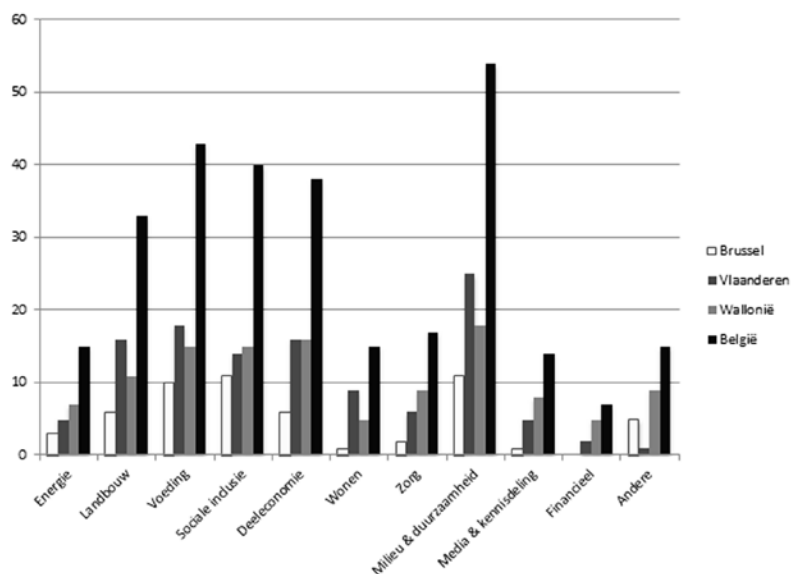
Aan de burgercollectieven werd gevraagd tot welk van bovenstaande tien domeinen ze zichzelf rekenen. Uit de resultaten blijkt dat burgers initiatief nemen in heel diverse domeinen van onze samenleving, met als uitschieter 'milieu en duurzaamheid'. Ook de domeinen voeding, sociale inclusie en deeleconomie zijn sterk vertegenwoordigd. Heel wat respondenten vinkten bovendien meerdere domeinen aan. Transitie-initiatieven bijvoorbeeld gaven het hoogst aantal domeinen aan. Dit maakt het palet van collectieven zeer divers, maar geeft meteen ook een indicatie van de mogelijke ontwikkelingsperspectieven van de collectieven: daar waar collectieven initieel ver-

trekken vanuit één enkele doelstelling, is hun verdere ontwikkeling vaak gericht op verscheidene domeinen. Verscheidene doelen nastreven is een interessante strategie om burgercollectieven veerkrachtiger te maken. Door de combinatie van doelen, bijvoorbeeld energie en zorg, zijn leden van het collectief vermoedelijk meer geëngd

Verscheidene doelen nastreven is een interessante strategie om burgercollectieven veerkrachtiger te maken.

bij te dragen tot het welslagen van het initiatief en minder geneigd tot *free-riding*, door hun grotere afhankelijkheid ervan. Dit is een potentieel dat in de toekomst een relevante rol kan spelen bij de verdere ontwikkeling van burgercollectieven.

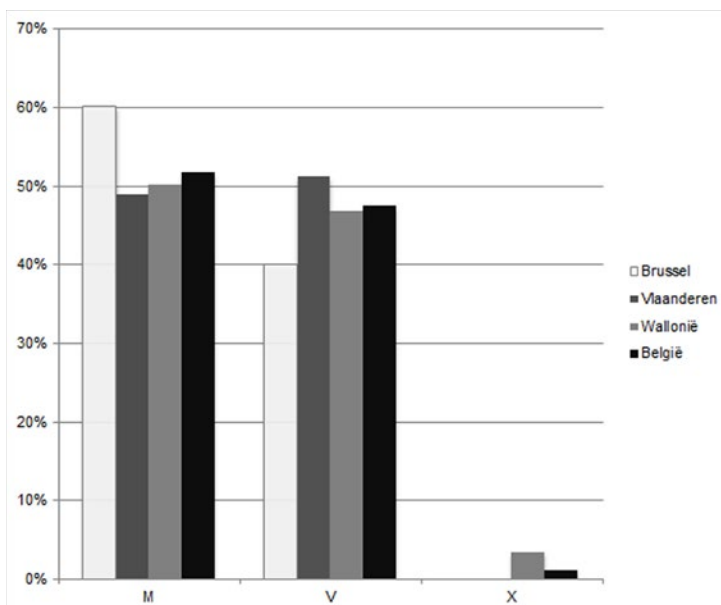
Figuur 4 – Domeinen waarin burgercollectieven zichzelf situeren (meerdere antwoorden mogelijk — weergave in absolute aantallen)

Sociodemografische karakteristieken

In het onderzoek werd zowel gepeild naar het profiel van de respondenten die meewerkten aan het onderzoek als naar het sociodemografische beeld dat zij hebben van de leden en trekkers van hun collectief. We mogen ervan uitgaan dat de respondenten een relatief accuraat beeld hebben van de trekkers van het collectief (meestal een kleinere en actieve groep); bij het beeld dat ze geven van de leden past de nodige omzichtigheid.

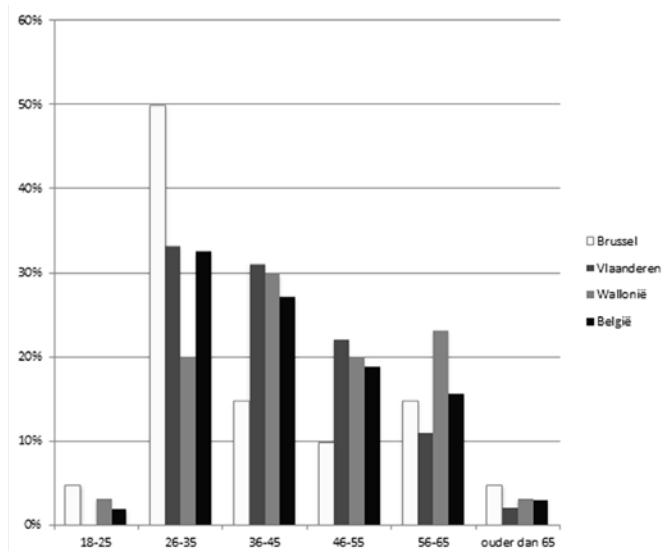
Wat de resultaten betreft blijkt eerst en vooral dat onder de respondenten mannen en vrouwen redelijk evenredig vertegenwoordigd te zijn. Deze evenwichtige genderbalans vinden we ook terug bij het beeld dat de respondenten hebben van de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen onder de trekkers van hun collectief.

Figuur 5 – Geslacht van de respondenten

Als we kijken naar de leeftijdsverdeling, dan blijkt dat de respondenten zichzelf voornamelijk situeren in de leeftijdsgroepen 26-35 en 36-45 jaar en dat de jongeren en senioren opvallend afwezig zijn. Uit het antwoord van de respondenten over de trekkers blijkt dat de leeftijdscategorie 36-45 de grootste groep is, terwijl – opmerkelijk – de leeftijdscategorieën <25 en >65 in het geheel niet werden aangevinkt door respondenten.

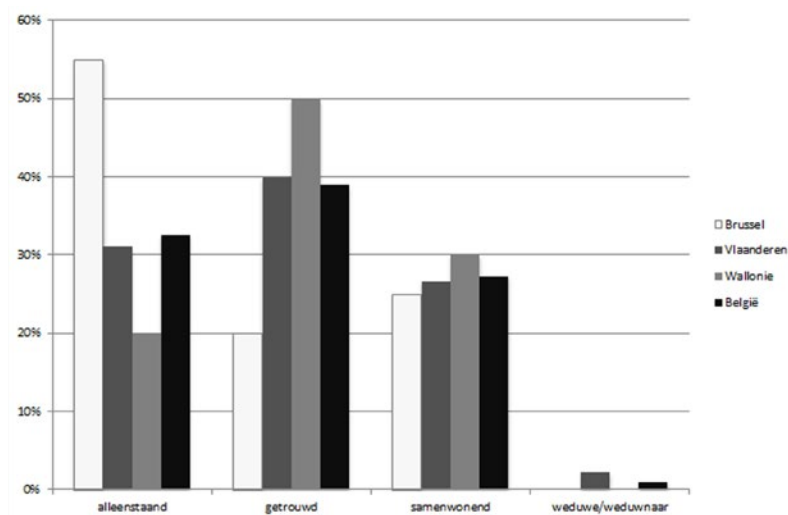
Als we respondenten en trekkers samen nemen, valt op hoe senioren (65 en ouder) een uitgesproken minderheid vormen. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat ouderen in grote mate al actief zijn bij reeds langer bestaande middenveldorganisaties en aan deze engagementen prioriteit geven.

Figuur 6 – Leeftijd van de respondenten

Onder de respondenten en trekkers van de burgercollectieven zien we de verschillende gezinstypes – alleenstaanden, samenwonenden, gehuwden – vrij gelijkmatig verdeeld. De uitgesproken aanwezigheid van alleenstaanden in Brussel hangt vermoedelijk samen met de sterke aanwezigheid van alleenstaanden in de grootstedelijke context.

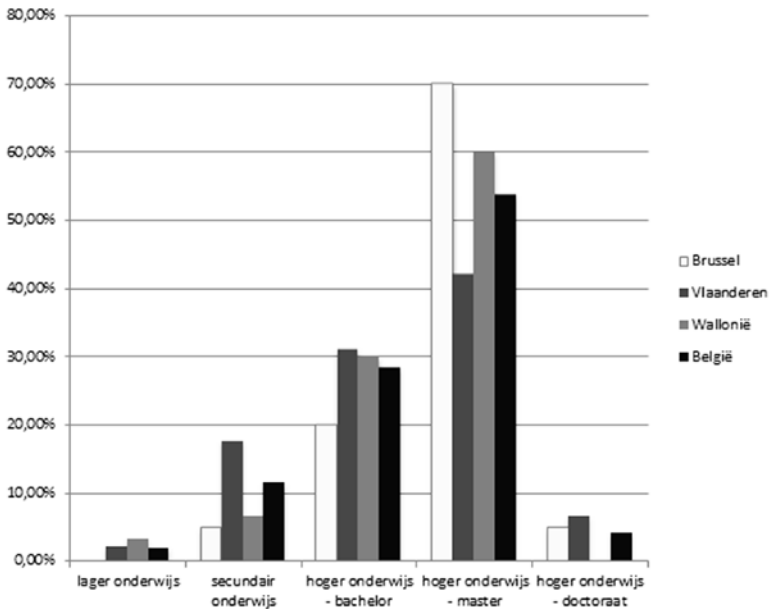
Figuur 7 – Gezinsituatie van de respondenten

We zien een opvallende oververtegenwoordiging van hooggeschoolden onder de respondenten. Hetzelfde beeld zien we ook in het antwoord van deze laatsten over de trekkers van de collectieven. Door het feit dat de gegevens niet op individuele basis

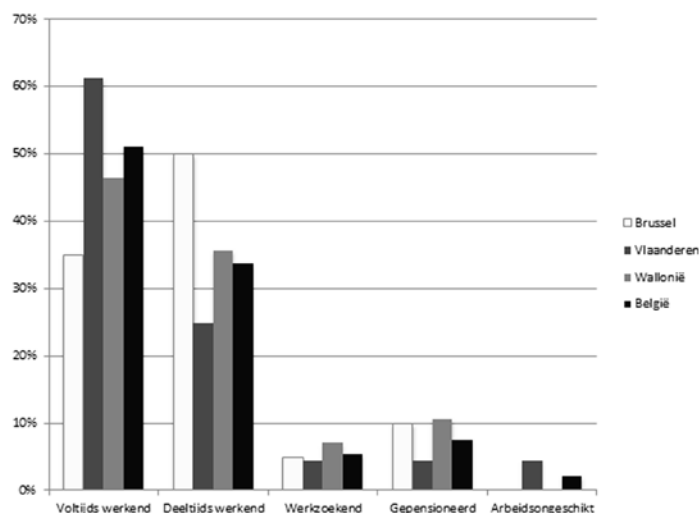
verzameld zijn, valt het echter binnen dit onderzoek niet te achterhalen in welke mate er een correlatie bestaat tussen leeftijd en opleidingsniveau, maar deze vaststellingen geven al duidelijk aan dat het opzetten van dergelijke organisaties momenteel nog niet voor alle lagen van de bevolking een optie is. Naarmate er een grotere dichtheid aan collectieven komt, valt te verwachten dat dit geleidelijk aan zal veranderen (dat blijkt ook uit de huidige Nederlandse evolutie), maar de huidige drempels moeten duidelijk een aandachtspunt zijn voor beleidsmakers en ondersteuners van collectieven.

Figuur 8 – Hoogst behaalde diploma van de respondenten

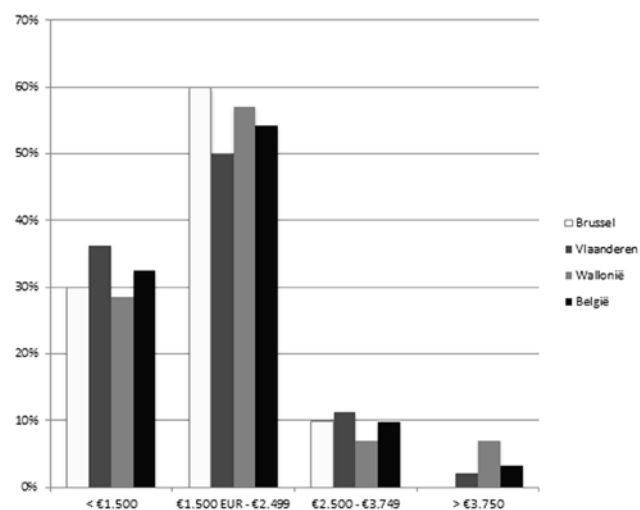

In onderstaande grafieken kunnen we ook zien dat het overgrote deel van de respondenten tot de werkende bevolking behoort, met in die groep iets meer mensen met een voltijdse dan met een deeltijdse job. Hetzelfde beeld krijgen we in de antwoorden van de respondenten over de trekkers.

In Vlaanderen is het verschil tussen het aantal voltijds en deeltijds werkenden beduidend groter dan in Brussel en Wallonië. Het aandeel studenten is nihil in de drie gewesten en ook het aantal gepensioneerden is laag, wat overeenstemt met de eerdere grafiek over leeftijd. We kunnen dus besluiten dat burgers die actief zijn binnen een burgercollectief, dit bovenop hun dagelijkse job doen.

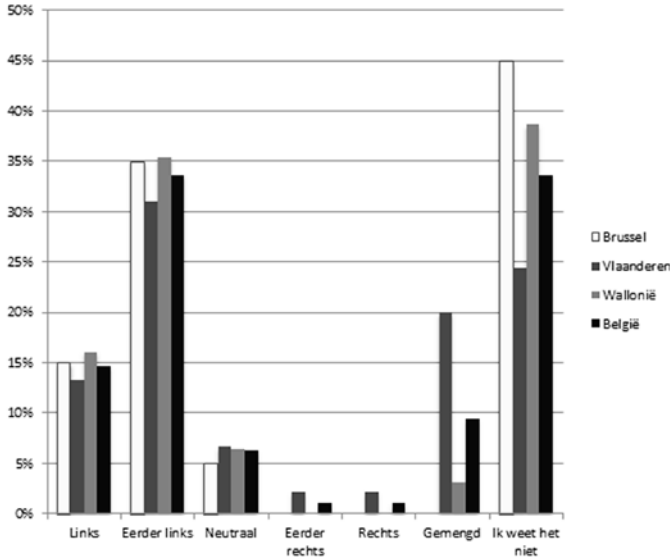
Figuur 9 – Beroepsstatuut van de respondenten

Wanneer we naar het inkomen van de respondenten kijken, zien we dat vooral de lage (minder dan 1.500 euro per maand) en gemiddelde (1.500 tot 2.500 euro per maand) inkomensgroepen sterk vertegenwoordigd zijn. Vooral het grote aandeel van de laagste inkomensgroep is opvallend, omdat heel vaak beweerd wordt dat collectieven moeilijk toegankelijk zouden zijn voor burgers die het financieel moeilijker hebben. Hierbij dient opgemerkt dat deze burgers met een laag inkomen niet noodzakelijk laaggeschoold zijn. Uit eerdere analyses konden we immers al opmaken dat zeker de hoger opgeleiden zeer actief zijn. De lage inkomens zouden dan ook ten dele verband kunnen houden met mensen die deeltijds werken.

Figuur 10 – Netto inkomen van de respondenten

We stellen ten slotte vast dat respondenten in hoge mate politiek geëngageerd zijn, terwijl deze tendens zich bij de trekkers minder uitgesproken voordoet. Hoewel de politieke voorkeuren binnen burgercollectieven voor een belangrijk deel niet gekend zijn, blijkt dat in de gevallen waar de politieke voorkeur wel gekend is, deze zich opvallend links van het politieke spectrum bevindt.

Figuur 11 – Hoe schat u de gemiddelde politieke voorkeur in van de trekkers van het collectief?

Interne organisatie en rol van burgers

Uit het onderzoek blijkt dat individuen in hun hoedanigheid van burger met bijna 90 procent veruit de grootste initiatiefnemers zijn van burgercollectieven. In zeven gevallen werd het initiatief opgezet door een ondernemer (dat is onder andere het geval bij een paar CSA-boerderijen). Verder is in een aantal gevallen sprake van samenwerking

tussen burgers en andere actoren, waarbij het bedrijfsleven meer voorkomt dan overheden.

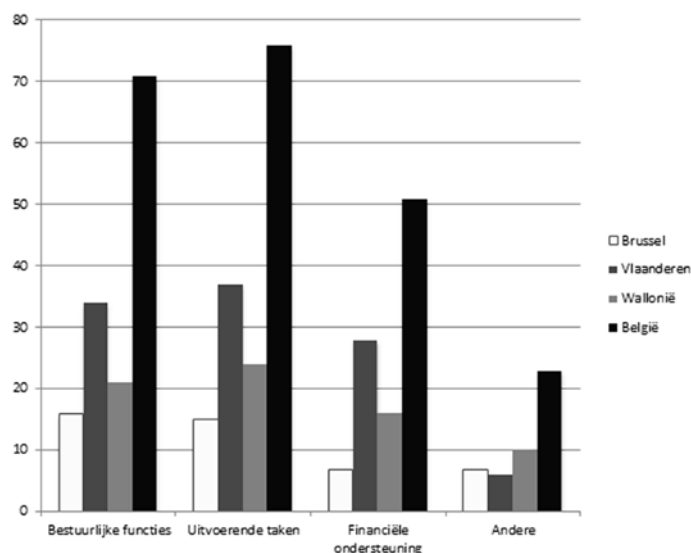
Vooraf het grote aandeel van de laagste inkomensgroep is opvallend, omdat heel vaak beweerd wordt dat collectieven moeilijk toegankelijk zouden zijn voor burgers die het financieel moeilijker hebben.

In ruim 90 procent van de gevallen hebben burgers die lid zijn van het collectief invloed op de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief. De resultaten uit de drie gewesten zijn opvallend gelijklopend. Dit duidt zonder meer op het sterk participatieve karakter van het beheersmodel (*governance*) van deze burgercollectieven.

Voor de verschillende taken zien we opnieuw hoge scores: 76 procent van de burgers neemt daarbij uitvoerende taken op zich, 71 procent administratieve taken en 51 procent draagt financieel bij, bijvoorbeeld in de vorm van een aandeel van een coöperatie

of een oogstaandeel bij een CSA-boerderij. In 89 procent van de gevallen zijn burgers actief als vrijwilliger in de productie of uitvoering van de dienst of activiteit waar het collectief zich op richt.

Figuur 12 – Welke rol spelen burgers in het collectief
(meerdere antwoorden mogelijk — weergave in absolute aantallen)

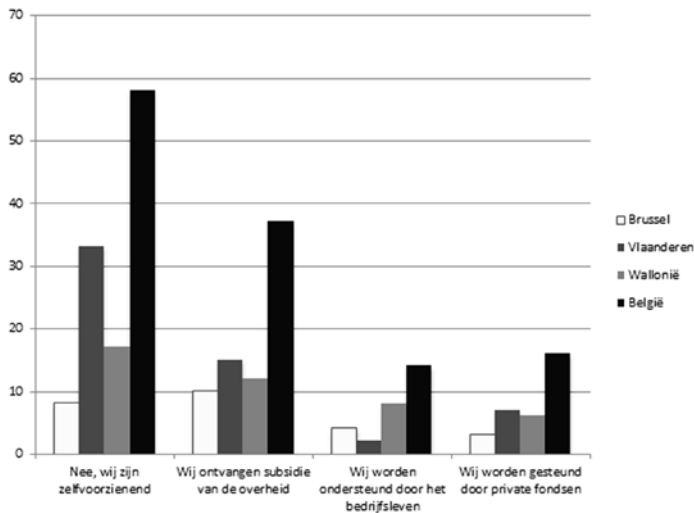
Wanneer burgers een belangrijke rol in de organisaties spelen, dan betekent dit niet dat er binnen deze burgercollectieven geen invloed van marktwerking zou zijn. Zo blijkt dat er bij 32 procent van de burgercollectieven in België betaalde krachten werkzaam zijn. Het betreft hier in de eerste plaats een verzameling van coöperaties, vzw's en eenmanszaken waarvoor een bepaalde expertise is vereist. CSA-boeren bijvoorbeeld halen hun inkomsten uit oogstaandelen of de verkoop van hun producten. Cohousinginitiatieven dienen architecten of juristen aan te werven voor de realisatie van hun project; energiecoöperaties werken met aannemers om de energie-installaties te plaatsen en onderhouden. Wanneer collectieven werknemers in dienst hebben, dan vissen zij uiteraard in dezelfde vijver als reguliere bedrijven.

Een zichtbaar verschil tussen Vlaanderen enerzijds en Brussel en Wallonië anderzijds, zien we in de mate waarin burgercollectieven goederen/diensten/activiteiten uitbesteden aan professionals. Terwijl dit in Brussel en Wallonië in mindere mate het geval is, wordt dit in bijna de helft van de gevallen in Vlaanderen wel gedaan.

Wat de financiële ondersteuning betreft, zien we dat het merendeel van de collectieven in heel België zelfvoorzienend en dus onafhankelijk is, maar aan Vlaamse kant toch beduidend meer dan aan Waalse en zeker Brusselse kant. Ook dit bevestigt de belangrijke mate van onafhankelijkheid van de collectieven, zij het minder in Wallonië en Brussel. Tegenover de lagere graad van zelfvoorziening bij deze burgercollectieven staat dan wel dat zij meer beroep doen op ondersteuning door bedrijven en, in mindere

mate, door private fondsen. Sommige initiatieven gaven aan zelfvoorzienend te zijn, maar ook subsidies te ontvangen. Het gaat in dat geval om projectsubsidies vanuit de overheid of, in het geval van landbouw, om een subsidie voor biologische landbouw.

Figuur 13 – Ontvangt het collectief financiële ondersteuning?
(meerdere antwoorden mogelijk — weergave in absolute aantallen)

Betrokkenheid en participatie

In de enquête werd ook de betrokkenheid van de leden in de organisatie onderzocht. We zien bijvoorbeeld dat Vlaamse en Brusselse burgercollectieven in respectievelijk 65 en 66 procent van de gevallen geen onderscheid maken tussen actieve en niet-actieve leden binnen het collectief. Bij de collectieven die wel onderscheid maken, heeft dat weliswaar in respectievelijk 55 en 54 procent van de gevallen geen gevolgen voor de invloed die de leden kunnen uitoefenen. Aan Waalse kant wordt er met 51 procent beduidend vaker onderscheid gemaakt tussen actieve en niet-actieve leden. Bij ruim 60 procent van de Franstalige collectieven waarbij onderscheid gemaakt wordt, heeft dit ook gevolgen voor de invloed die de leden kunnen uitoefenen.

Organisaties als transitiegroepen maken inderdaad onderscheid tussen kernleden die het initiatief trekken en sturen (vergaderingen bijeenroepen, activiteiten opzetten,...), en ‘meehelpende leden’.

Bij coöperaties zien we bijvoorbeeld een onderscheid tussen actieve en slapende vennoten, tussen gewone coöperanten en leden van de Raad van Bestuur. De mate waarin vennoten actief zijn hangt sterk af van bijvoorbeeld nieuwe initiatieven binnen de coöperatie — waarvoor aan vennoten dan gevraagd wordt om mee te denken — of de mate waarin extra investeringsinspanningen gevraagd worden. Dat laatste hangt dan weer samen met de nood om productiemiddelen (bijvoorbeeld een windmolen bij een

energiecoöperatie) aan te kopen. Sommige coöperaties — bv. supermarkten — draaien ook op de effectieve inzet van hun vennoten via vrijwilligerswerk (bijvoorbeeld een shift per maand meedraaien in de supermarkt), wat weer een andere vorm van activering van de vennoten met zich meebrengt. Bij twee derde van de collectieven dragen alle leden hun steentje bij.

Bij één derde van de burgercollectieven is er maandelijks een moment waarop alle leden bij elkaar komen. Bij ongeveer evenveel collectieven is dat eens per jaar. Een kwart van de collectieven houdt het bij eens om de zes maanden, en een minderheid van elf procent houdt wekelijkse bijeenkomsten. Dit betekent overigens niet dat alle leden ook daadwerkelijk aanwezig zijn. Soms betreft het terugkerende momenten die behoren tot de hoofdactiviteit van het collectief, zoals centrale afhaalmomenten van bio-manden of LETS-cafés (*local exchange trading system*). Daarnaast houden veel collectieven op maandelijks, driemaandelijks of jaarlijkse basis een Algemene Vergadering of Raad van Bestuur. Tot slot zijn er ook organisaties die tweewekelijks beraad houden of die tussen grotere vergaderingen in contact houden via online overlegplatformen. Veel respondenten zijn het erover eens dat het niet gemakkelijk is om het engagement bij de leden hoog te houden. Ze hebben het druk of krijgen andere prioriteiten.

Relatie met andere maatschappelijke actoren

Het laatste deel van de enquête bevroeg de relatie van de burgercollectieven met andere maatschappelijke actoren. Net als in de driehoek (zie Figuur 1), betreft het hier in de eerste plaats de markt (bedrijven) en de staat (voornamelijk lokale overheid). Hoewel ruim 80 procent van de burgercollectieven een goede relatie met de lokale overheid belangrijk acht, functioneren zij toch onafhankelijk van deze. 61 procent van de respondenten is van mening dat hun initiatief zonder de steun van de overheid kan bestaan. Toch is financiële steun vaak belangrijk, zowel voor feitelijke verenigingen, vzw's als coöperaties, om op te starten dan wel om te kunnen groeien. Meer dan driekwart (78 procent) van de burgercollectieven zag het daglicht zonder inspraak van de overheid, wat de hypothese uit de literatuur en driehoek bevestigt dat het hier burgers betreft die handelen vanuit een autonome positie.

Het merendeel van de respondenten was het dus eens met de stelling 'Ons collectief is zonder inspraak van de overheid tot stand gekomen'. Eén respondent voegde eraan toe: *'Met dien verstande dat er ook wel wat mosterd gehaald werd bij overheidsinitiatieven. De wetgeving en eisen rond haalbaarheidsstudies hebben heel sterk de richting en vorm mee bepaald van het initiatief'*. Mensen die het oneens waren met de stelling — en bij wie dus wel sprake was van inspraak van de overheid — haalden voornamelijk de (beperkte) steun aan die ze hebben gekregen bij de opstart dan wel bij de verdere ontwikkeling: *'We hebben een weinig subsidies ontvangen voor de lancering van onze activiteit'*, *'Ons collectief is ontstaan zonder de hulp van de overheid, maar heeft wel hulp gekregen van het gewest voor een pilootproject dat ons in staat stelde dat project te lanceren'*.

Op de stelling 'Het gemeentebestuur heeft zich actief ingezet voor de ontwikkeling van ons initiatief', zien we dat dit bij Vlaamse collectieven opvallend vaker het geval is dan bij Waalse of Brusselse collectieven. Deze cijfers vragen de nodige omzichtigheid: waren de (Waalse of Brusselse) gemeentebesturen immers wel op de hoogte van het

bestaan van het initiatief? *'We hielden hen sinds het begin op de hoogte, maar hebben in de eerste twee jaar geen enkele respons gekregen'* getuigde een respondent van een Franstalig collectief. Steun krijgen van lokale overheden loopt inderdaad niet overal van een leien dakje, lezen we af uit de commentaren:

'We hebben heel hard aan mouwen moeten trekken. De dienst participatie is wel al enkele jaren zich zeer positief aan het ontwikkelen, maar de administratie is tergend langzaam' of 'de relatie is heel duaal. Soms worden we als concurrent gezien, soms 'stelen' ze onze projecten en soms steunen ze ons' of nog 'Buiten een enkele geëngageerde stadsambtenaar kregen wij vooral tegenwind van het gemeentebestuur!'.

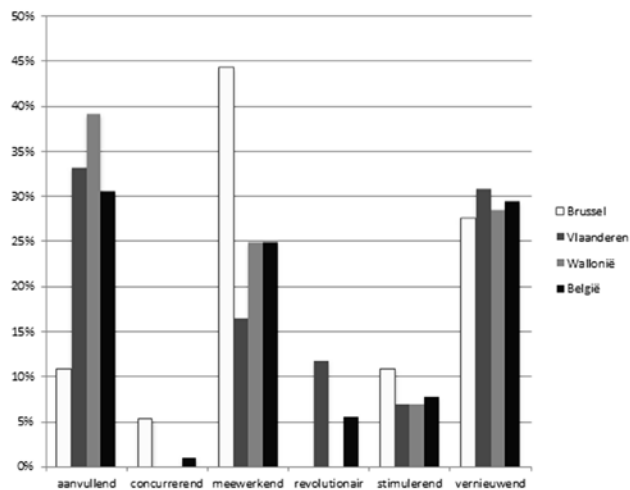
Maar het is niet uitsluitend kommer en kwel:

'Het gemeentebestuur is nog steeds erg voorzichtig met officiële ondersteuning, maar tegelijkertijd hebben we een subsidie ontvangen om ons op weg te helpen', of 'Er is geen rechtstreekse hulp, wel beperkte logistieke ondersteuning en goodwill', of nog 'De stad maakt onze werking mee mogelijk (middelen & ondersteuning van de diensten)'. Deze citaten geven, net als de resultaten, een divers beeld met ook positieve ervaringen.

Het antwoord op de vraag of de diensten/activiteiten/goederen die een burgercollectief aanbiedt, overlappen met het aanbod van bedrijven, schetst een gemengd beeld, al lijkt een lichte meerderheid het daar toch eerder mee oneens te zijn. Collectieven die menen dat hun diensten/goederen/activiteiten wél overlappen, situeren zich voornamelijk in de sector van verkoop van voeding.

Uitgezonderd enkele collectieven in Brussel, delen de meeste burgercollectieven niet de mening dat bedrijven hen als concurrent zien. De meeste respondenten zien hun burgercollectief daarentegen veeleer als 'meewerkend' (in Brussel), 'aanvullend' (in Wallonië en Vlaanderen) of 'vernieuwend' (in de drie gewesten) in verhouding tot bedrijven uit dezelfde sector.

Figuur 14 – Het woord dat ons collectief het beste omschrijft in verhouding tot bedrijven die zich op dezelfde sector richten in de regio is:

Conclusies

In de inleiding wezen we op diepgaande veranderingen in onze samenleving. Ze vereisen nieuwe antwoorden en daarbij wordt doorgaans in de eerste plaats gekeken naar de overheid en het bedrijfsleven. De rol van burgercollectieven — in al hun mogelijke variaties — blijft hierbij onderbelicht. Nochtans blijkt uit studies dat er wel degelijk sprake is van een nieuwe golf van dergelijke collectieven die op actieve wijze willen bijdragen aan een duurzame samenleving. Zij betekenen tegelijk een nieuw veld van actoren binnen de civiele samenleving.

Het onderzoek ging na in hoeverre we dit uitgangspunt voor België kunnen onderbouwen met empirische gegevens. Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat er wel degelijk sprake is van een groot aantal nieuwe burgercollectieven, waarbij het onderzoek is uitgegaan van een vrij strikte definitie van burgercollectief. Als we dit resultaat samen nemen met eerdere onderzoeksresultaten, blijkt duidelijk een exponentiële groei van nieuwe burgercollectieven. Dit is op zich al een belangrijke vaststelling. Uit de enquête volgt een helder beeld van de respondenten en trekkers van deze collectieven. We spreken van een evenwichtige aanwezigheid van mannen en vrouwen, doorgaans in de leeftijdscategorie tussen 25 en 45, in grote mate hooggeschoold, die hun engagement combineren met een deeltijdse of voltijdse job en zich situeren in de lage en middeninkomens.

Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat er wel degelijk sprake is van een groot aantal nieuwe burgercollectieven, waarbij het onderzoek is uitgegaan van een vrij strikte definitie van burgercollectief.

De nieuwe initiatieven ontwikkelen zich in diverse domeinen met vooral aandacht voor ‘milieu en duurzaamheid’. Qua interne organisatie is er veel aandacht voor participatie van de leden bij de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief. Ten aanzien van de overheid is er sprake van een ‘gezonde autonomie’: terwijl autonomie

voor collectieven cruciaal is, vinden ze tegelijk een goede relatie met de overheid belangrijk. Ook tegenover bedrijven is er sprake van een positieve houding: eerder dan concurrerend zien burgercollectieven hun activiteiten als overlappend, aanvullend of vernieuwend. Een laatste belangrijk resultaat is dat de *commons*-initiatieven in de drie gewesten niet fundamenteel van elkaar verschillen.

Het is niet voor de hand liggend om over de evolutie en impact van deze collectieven voorspellingen te doen. Hoewel alles erop wijst dat hun aantal nog verder zal toenemen, is hun invloed op de gevestigde orde per domein moeilijk in te schatten. Dit noopt niet tot blind optimisme, noch tot onderschatting van hun potentieel. Aangezien ze inspelen op concrete maatschappelijke noden is hun rol zonder meer relevant. Trouwens, wie had bij de oprichting van coöperaties of onderlinge hulpkassen in de negentiende eeuw, tijdens de vorige golf burgercollectieven (1880-1920), kunnen voorzien welke impact ze zouden hebben op de verdere maatschappelijke evoluties zoals het tot stand komen van de verzorgingsstaat?

De empirische gegevens bevestigen dat er een nieuwe golf burgercollectieven aanwezig en groeiende is, en dat dit wel degelijk een nieuw specifiek veld van actoren binnen de civiele samenleving vormt. Deze beweging van 'burgers samen in transitie' betekent een actuele innovatie in de civiele samenleving en in het brede verenigingsleven. Ze geeft aan dat mensen weer hun toekomst in handen willen nemen, waarbij ze betrokkenheid bij het beheer en de productie van goederen en diensten combineren met nieuwe vormen van vereniging en ontmoeting.

Deze vaststelling leidt tot enkele aanbevelingen. Het zou tot een grote synergie kunnen leiden indien grotere verenigingen nagaan hoe ze deze nieuwe burgercollectieven kunnen versterken of welke nieuwe vormen van samenwerking ze kunnen ontwikkelen. De rol van de overheid is complementair. Ze kan de juiste voorwaarden en omstandigheden scheppen voor de ontwikkeling van collectieven die als autonome entiteit diensten en producten ontwikkelen. Op deze wijze kan er gestreefd worden naar een grotere institutionele diversiteit, met een duidelijke rol voor overheden, marktpartijen én burgercollectieven, wat de beste garantie biedt voor een samenleving die een adequaat antwoord weet te formuleren op de hedendaagse uitdagingen (Holemans 2016).

Tot slot

Wanneer we de resultaten voor Vlaanderen apart beschouwen en vergelijken met de cijfers uit vorig onderzoek in Vlaanderen, ontwaren we toch enkele nuances, met name in hun relatie tot lokale overheden. Waar respondenten het twee jaar geleden nog in 78 procent van de gevallen (helemaal) oneens waren met de stelling 'Zonder steun van de overheid zou ons collectief niet kunnen bestaan', is dat percentage inmiddels gezakt tot 57 procent. Het betekent niet zozeer dat men het in stijgende mate eens is met deze stelling (dat percentage blijft stabiel op 17 procent), maar het aantal respondenten dat 'neutraal' antwoordde is verdubbeld.

Ook de mate waarin overlegd wordt met het gemeentebestuur verschilt. Met de stelling 'Wij overleggen met het gemeentebestuur over welke activiteiten/diensten wij aanbieden', was in vorige studie 32% van de gevallen het helemaal oneens, 21% oneens, 16%

eens en 12% helemaal eens. In de jongste resultaten zien we een daling van het aantal respondenten dat het helemaal oneens is met bovengenoemde stelling en een lichte stijging van het aantal respondenten dat het (helemaal) eens is (22% helemaal oneens, 29% oneens, 18% eens, 13% helemaal eens). Gemeentebesturen blijken zich ook steeds vaker in te zetten voor de ontwikkeling van burgercollectieven. Zo zien we een voorzichtige toename van het aantal initiatieven dat het eens was met de stelling 'Het gemeentebestuur heeft zich actief ingezet voor de ontwikkeling van ons initiatief' (13% helemaal eens, 22% eens, tegenover 16% en 12% bij vorig onderzoek).

Deze evolutie kan wijzen op een verhoogd bewustzijn bij gemeentebesturen van het belang van burgercollectieven, een evolutie die desgevallend alleen maar kan worden toegejuicht.

Bio

Dirk Holemans is coördinator van Denktank Oikos en hoofdredacteur van Tijdschrift Oikos.

Tine De Moor is als hoogleraar verbonden aan de Onderzoeksgroep Instituties voor Collectieve Actie aan de Universiteit Utrecht.

Kati Van de Velde is als projectmedewerker verbonden aan Denktank Oikos.

Literatuur

- De Moor, T. (2015). The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe. *The International Review of Social History* 53 (Supplement 16), pp. 179-212.
- Noy, F., en D. Holemans (2016), Burgercollectieven in kaart gebracht, in *Oikos*, 3/2016.
- Holemans, D. (2016). Institutional Diversity for Resilient Societies. In *Green European Journal*. Vol 14: 14-19

Noot

1. Zie De Moor, T. (2015). pp. 191-193.